

УДК 94(477)347.781.5(658.6+640.2)“1965/85”

Я. О. Журавльов

РАДЯНСЬКА ТОРГІВЛЯ ТА ПОБУТОВЕ ОБСЛУГОВУВАННЯ: ВІДОБРАЖЕННЯ ПРОБЛЕМ ГАЛУЗІ У ЛИСТАХ ГРОМАДЯН ДО ЦК КП УКРАЇНИ (1965–1985 рр.)

У статті зроблена спроба аналізу радянської торгівлі та побутового обслуговування в Україні періоду “застою” крізь призму листів та телеграм громадян до вищого партійного органу УРСР – ЦК Компартії України. На основі неопублікованих раніше архівних документів визначено, який відсоток звернень громадян стосувався саме питань торгівлі та побутового обслуговування. З’ясовано, які основні недоліки цієї галузі найбільше турбували людей, досліджено реакцію органів влади на проблеми галузі у другій половині 1960-х – першій половині 1980-х років.

Ключові слова: торгівля, побутове обслуговування, УРСР, період “застою”, ЦК КП України, звернення громадян.

Звернення громадян до органів влади – цінне джерело по вивченню соціальної історії Радянської України. Актуальність дослідження пояснюється потребою серйозного вивчення цих документів, систематизації їх як джерела з метою введення їх до історичного обігу.

Історіографія питань звернень громадян не є широкою. Нині у сучасній історичній літературі з’являються праці, присвячені цій темі, однак, дослідники приділяють увагу питанню звернень громадян здебільшого сталінського періоду, частково періоду “відлиги”. Серед закордонних дослідників виділяються вчені – Олександр Лівшин, Ігор Орлов (також цікавився питанням радянського сервісу), Олег Хлевнюк, Андрій Соколов, Франсуа-Ксав’є Нерар, Шейла Фіцпатрік [1]. Серед вітчизняних науковців частково питання “листів у владу” торкалися дослідники інституту історії України НАН України – Віктор Купина, Мирослава Смольницька, Наталя Хоменко [2]. Радянською торгівлею у контексті її впливу на повсякденне життя цікавилась донецька дослідниця М.С. Герасимова.

Метою статті є з’ясувати яким чином, у якому контексті питання торгівлі та побутового обслуговування піднімалися громадянами у зверненнях до ЦК Компартії України. Дослідження побудоване на неопублікованих досі архівних матеріалах, що зберігаються в Центральному державному архіві громадських об’єднань України (ЦДАГО України). Хронологічні межі дослідження: друга половина 1960-х – перша половина 1980-х років. Завдання дослідження: визначити кількість листів та телеграм, що надходили до ЦК КП України протягом доби “застою” з питань торгівлі та побутового обслуговування; коротко проаналізувати радянську торгівлю крізь призму цих письмових звернень, визначивши, що саме найбільше турбувало громадян; з’ясувати реакцію влади на листи та телеграми.

ЦК КП України був органом, до якого надходило найбільше письмових звернень у порівнянні з усіма іншими установами і відомствами республіки. Дуже часто громадяни зверталися з питань, які могли бути вирішені на місцях, але вони, минаючи районні, міські та обласні організації, зверталися безпосередньо до найвищого партійного органу республіки – ЦК Компартії. Саме тому дослідження звернень саме в вищий партійний орган Радянської України має таке велике значення для реконструкції радянської дійсності того часу.

Вивчаючи матеріали фондів ЦДАГО, вдалося з’ясувати, що протягом усього періоду “застою” в ЦК Компартії України щорічно надходило 40-60 тисяч листів і телеграм. Щодо тематики звернень з’ясовано, що протягом усього досліджуваного періоду вона залишалася практично незмінною. Ми виділили ряд основних тем, що найбільш часто піднімалися громадянами у зверненнях до ЦК КП України. Насамперед, це житлове питання; скарги на керівництво; звернення пов’язані з питаннями роботи; сільського господарства. Близько 60% усіх звернень стосувалися якраз цих питань. Однак, також постійно люди зверталися з питаннями торгівлі та побутового обслуговування; медицини; благоустрою міст і сіл; писали прохання про помилування засуджених; про відновлення в партії та зняття партійних стягнень.

Документи з архівних фондів дають нам змогу виокремити частку листів та телеграм з питань торгівлі та побутового обслуговування серед усього масиву письмових звернень, та, для наочності, звести ці дані у таблицю:

Як видно з матеріалів таблиці, звернення з питань торгівлі та побутового обслуговування, щороку складали 1-2% від усієї кількості листів та телеграм громадян до ЦК Компартії України. При чому, кількість їх не зменшувалась, а залишалась стабільною, та навіть мала невелику тенденцію до збільшення наприкінці 1970-х – початку 1980-х років.

Одним з основних питань, що піднімалось у листах, було питання дефіциту товарів першої необхідності. На жаль, ми не маємо даних за весь досліджуваний період, однак показовим є сам факт наявності таких листів у період “розвинутого соціалізму”.

Наприклад, у листі громадянина П. з Острога Рівненської області (1968 рік), читаємо: “Нас, будівельників комуністичного суспільства, цікавить і турбує одне, чому щороку в Радянському Союзі все виконується і перевиконується, а в продовольчих магазинах немає у продажу м’яса, сала, яєць, оселедців та інших продуктів першої необхідності ... Таке становище і з деякими промтоварами ...” [4, арк. 20].

Таблиця 1

Роки:	Кількість звернень ¹ :	Звернення з питань торгівлі та побутового обслуговування	
		Всього:	Про відсутність товарів першої необхідності:
1964	44020	немає даних	немає даних
1965	47362	немає даних	немає даних
1966	47318	449	немає даних
1967	43812	407	немає даних
1968	43079	625	немає даних
1969	42495	633	немає даних
1970	44465	680	немає даних
1971	45315	немає даних	немає даних
1972	39460	541	немає даних
1973	42604	658	немає даних
1974	44801	717	34
1975	49121	713	46
1976	51676	735	66
1977	47008	739	54
1978	50620	792	95
1979	53422	1161	88
1980	53484	1299	89
1981	61035	1739	немає даних
1982	60139	1510	немає даних
1983	54276	1141	немає даних
1984	54434	1170	немає даних
1985	60061	1310	немає даних

¹ У 1966, 1971, 1976, 1980, 1981 та 1985 роках враховано також листи до з'їздів КПРС та Компартії України (у документах за 1966 і 1971 рр. точних даних з цього приводу немає).

Щороку звітуючи про стан роботи з листами громадян у республіці працівники ЦК Компартії України повідомляли "Москву" про постійну тривогу та занепокоєння населення. Зокрема, у 1967 році повідомлялось: "...протягом тривалого часу (громадяни – Я.Ж.) не можуть придбати необхідних їм товарів і часто ці товари мають погану якість, а їх вибір обмежений. У продажу відсутні дешеві костюми і пальто, бавовняно-паперова чоловіча білизна; торгівельні організації недостатньо вивчають попит споживача" [3, арк. 125]. В подальшому ситуація не змінювалась. Люди продовжували скаржитись на дефіцит товарів. Дуже часто продукти або промислові товари, які все ж були присутні на прилавках мали погану якість. В 1974 році з Києва до Москви повідомляли: "Сигнали про перебої в торгівлі хлібом, м'ясними продуктами, соняшниковою олією, рисовою та гречаною крупами, оселедцем, харчовою содою... В окремих заявах громадяни висловлювали занепокоєння зростанням цін на колгоспних ринках, зокрема Житомира, Києва, Харкова. У частині листів містяться претензії до асортименту і якості товарів легкої промисловості, насамперед взуття, трикотажних виробів. Вказується на те, що торгівельні організації рідко бракують товари низької якості, ліберально ставляться до підприємств, що поставляють поганий товар [5, арк. 195-196].

Чимало отримувалось скарг і на відсутність у продажу ряду промислових і продовольчих товарів від інвалідів Великої Вітчизняної війни, які скаржились на труднощі в придбанні запасних частин для їх автотранспорту, комбікормів для домашньої худоби, овочів, гасу, одягу і взуття великих розмірів, зручних для літніх людей фасонів і ряду інших промислових і продовольчих товарів.

Претензії у людей були і до якості продуктів харчування. Наприклад з Ворошиловградської (нині Луганська) області скаржились на погану якість ковбасних виробів та молокопродуктів [7, арк. 183]; з Кримської, Полтавської, Сумської областей скаржились на неякісну випічку хліба. Такі ж проблеми були і у столиці. Також при перевірці скарг були виявлені серйозні недоліки в технології випуску продукції на Київському міськмолкозаводі №1 [5, арк. 10].

Крім скарг на дефіцит та низьку якість продуктів і промислових товарів поширеними були скарги на спекуляцію. Так громадянка Л. скаржилась: "у магазинах сметана і молоко розводиться до максимуму, товари II сорту продаються за I сорт, все продається тільки з-під прилавка. Спекулянти закупають дефіцитні товари, продукти та збувають їх по кошмарним цінами. На всіх ринках міста повне свавілля цін на продукти. У міських туалетах роздолля для спекулянтів" [8, арк. 92].

Отже, у листах про роботу магазинів, кафе, їдалень було багато нарікань на грубі порушення правил торгівлі. Наводились приклади торгівлі з-під прилавка, вказувались факти приховування дефіциту, відпуску товарів за записками керівників і знайомих тощо.

Органи правопорядку намагались боротись з спекулянтами та регулярно повідомляли про свої “успіхи” на цій ниві. Однак, кількість спекулянтів в республіці була надзвичайно високою – вимірювалась тисячами, а то й десятками тисяч осіб. Наприклад, лише у 1980-му році за спекуляцію до карної відповідальності було притягнуто аж 17 тис. осіб(!) [12, арк. 35].

Органи державної влади на місцях та у Києві приймали ряд заходів для стабілізації ситуації з дефіцитом товарів, перш за все з дефіцитом продуктів харчування. Так секретар Черкаського обкому партії Ю. Крушинський повідомляв: “у Черкасах та інших містах області дійсно протягом вересня-жовтня місяця 1975 року були перебої в торгівлі картоплею і капустою... Однак, попит населення на капусту, зважаючи обмеження ресурсів, протягом року не буде задоволений. План закладки капусти станом на 29 жовтня 1975 року виконаний всього лише на 19 відсотків. Заповнити відсутню кількість капусти за рахунок завезення її з інших областей не видається можливим. Завезено всього 905 тонн. Облвиконком, з метою рівномірного забезпечення населення картоплею і овочами, з 1 листопада затвердив помісячний план реалізації цих продуктів до червня 1976 року” [6, арк. 112].

Ще одним заходом радянської влади по подоланню дефіциту було застосування встановлених Міністерством торгівлі СРСР єдиних норм продажу продуктів в одні руки: хліба печеного – не більшою 2 кг, хлібобулочних виробів – 0,5 кг, крупи – 1 кг, борошна – до 3 кг. Мінторгом УРСР, за погодженням з виконками, були доведені до торгуючих організацій рекомендовані норми продажу макаронних виробів – до 1 кг в одні руки, цукру – 0,5-1 кг. У всіх областях обмежувався продаж в одні руки і інших продуктів. Так, навіть у Києві в одні руки продавалось масла тваринного до 0,5 кг, олії – 1 кг (так вказало в документі, можливо правильно 1 літр), сирів твердих – 1 кг, ковбасних виробів – 1 кг, м'яса – 2 кг, яєць – до 3-х десятків [11, арк. 11].

Цікаво, що часто з метою подолання дефіциту продуктів харчування чиновники “жертвували” селом, в першу чергу намагаючись забезпечити потреби міських жителів та жителів промислових центрів. Наприклад, у 1977 році щодо стану забезпечення населення продуктами першої необхідності в Україні повідомлялось: “Ресурси гречаної крупи дозволяють забезпечити тільки потреби дитячих, лікувальних і інших закритих установ, а також (закладів) громадського харчування. Ресурси тваринного масла дозволяють нормально забезпечити населення міст і промцентрів, у сільській місцевості – потреби дитячих і закритих установ. Торгівля м'ясопродуктами та ковбасними виробами в усіх областях проходить в даний час з великою напругою. Для припинення спекуляцій на колгоспних ринках міст і промислових центрів створені оперативні групи з числа працівників міліції та громадськості” [9, арк. 14-15].

Звичайно, такі заходи влади породжували панічні настрої серед населення, призводили до зростання цін по всій території України, що також відображалось у листах до ЦК Компартії України. Наприклад, у 1975 році повідомлялось: “В м. Севастополі... в магазинах з продажу зникли рис, гречка, мука біла, молоко згущене, кофе, какао, деякі сорти ковбаси, риба. Немає яблук. Народ бере все на розхват – запасається. Картопля, яка торік була по 12 коп., тепер по 25” [6, арк. 138-139].

Не кращою була ситуація і у сфері обслуговування. Багатьох громадян не влаштовував режим роботи магазинів, ідаленя, кафе, зокрема у сільській місцевості, де, наприклад, часто режим роботи магазинів залежав від бажання продавця.

До ЦК Компартії України на вітчизняний “сервіс” скаржились навіть жителі інших республік. Наприклад, у 1979 році у колективному листі туристи з Тюмені зазначали: Нас вразило обслуговування в м. Києві – на Хрещатику ніде перекусити, немає жодного пристойного кафе, одна “Варенична” і та забита людьми вщерть, в кафе “Метро” бруд, кругом обважають, продавці грубі...” [10, арк. 29].

Скаржились на роботу пралень і хімчисток. Основні претензії споживачів – низька якість прання або чищення, розтягнуті терміни виконання замовлень, великі черги в приймальних пунктах, пропажа і псування зданих речей. Багато скарг стосувалось термінів і якості ремонту телевізорів, холодильників, пральних машин, газових приладів та іншого. Серйозно гальмувало роботу з ремонту побутової техніки незадовільне забезпечення підприємств служби побуту запасними частинами, деталями, агрегатами. У 1979 році тільки з цих причин були порушені терміни гарантійного ремонту 3,8 тис. холодильників, більше 800 пральних машин, 3,7 тис. магнітофонів, 9,8 тис. телевізорів і багатьох інших видів побутової техніки [11, арк. 36]. Також люди скаржились на незручні години прийому, на те, що майстри не приходять до замовників в обумовлений час. Часто писали, що майстри-ремонтники приходять, як правило, в будні дні і робочі години замовників, до того ж рідко приходять в обумовлений час і людям доводиться відпрошуватися з роботи кілька разів.

Варто зазначити, що однією з причин проблем у сфері торгівлі та побутового обслуговування були зловживання службовим становищем, хабарництво та крадіжки працівників цих сфер. При чому не лише керівництва, а й рядових співробітників магазинів, заводів, фабрик тощо. Деякі громадяни повідомляли про такі випадки ЦК Компартії України. Наприклад, у колективному листі робочі Харківського хлібозаводу писали: “Одна з причин випуску неякісної хлібобулочної продукції на нашому підприємстві полягає в тому, що окремі наші працівники крадуть масло, цукор, дріжджі та інші продукти”. При перевірках підтвердились сигнали про розкрадання на Ямпільському консервному заводі Вінницької області, Павлоградському оптово-роздрібному плодоовочевому комбінаті Дніпропетровської області, Київській меблевій фабриці ім. Боженка, Красноградському м'ясокомбінаті Харківської області, Єнакіївському холодокомбінаті, домобудівному комбінаті Тернопільського управління будівництва та інших підприємствах [16, арк. 3]. Заступник генерального директора виробничого об'єднання “Черкасиавтотехобслуговування”, член КПРС брав хабарі від покупців за виділення їм автомобілів поліпшеної моделі. За цим фактом було порушено кримінальну справу [14, арк. 7].

Загалом багато листів та телеграм громадян були пов'язані з проблемами при придбанні автомобілів чи запчастин до них. Встановлені факти, коли керівні працівники, зловживаючи службовим становищем, займались перепродажем автомобілів, виділяли їх підлеглим особам з подальшим переоформленням на своє ім'я. У багатьох випадках автомобілі купувались і перепродавались через комісійні магазини не працівникам підприємств і організацій, в яких вони розподілялися, а стороннім особам, причому за межі республіки і за спекулятивними цінами [17, арк. 48-49].

Показовими є офіційні цифри зловживань та правопорушень у галузі торгівлі та побутового обслуговування. Так, лише у 1981-1982 рр. за розкрадання та інші зловживання засуджено близько 19 тисяч працівників цих галузей [15, арк. 19]. У 1982 році працівниками системи Мінпобуто УРСР було обраховано понад 42 тис. замовників на суму 155 тис. рублів. Порушення цін були виявлені на 75% перевірених підприємствах [13, арк. 30-31]. До адміністративної відповідальності за порушення правил торгівлі лише спиртними напоями притягнуто понад 15 тис. торговельних працівників. За побори та порушення правил торгівлі притягнуто до кримінальної відповідальності 370 осіб [13, арк. 118, 120].

Отже, кількість листів та телеграм громадян з приводу торгівлі та побутового обслуговування була хоч і не великою і в загальному масиві звернень становила 1-2%, все ж привертала увагу чиновників до проблем населення у цій сфері. Основними причинами скарг громадян були дефіцит промислових товарів та продуктів харчування (у тому числі товарів першої необхідності), спекуляції, ріст цін, зловживання службовим становищем, хабарі, крадіжки. Люди скаржились на неякісне обслуговування, невиконання строків ремонтів, грубе та неввічливе ставлення. Влада декларувала наміри нещадної боротьби з крадіжками, хабарництвом та спекуляціями. Щороку тисячі людей притягувались до адміністративної та кримінальної відповідальності за злочини та правопорушення у сфері торгівлі та побутового обслуговування, однак, заходи влади виявились не ефективними.

Джерела та література

1. Письма во власть. 1928-1939. Заявления, жалобы, доносы, письма в государственные структуры и советским вождям. – М.: РОССПЭН, 2002. – 528 с.; Общество и власть: 1930-е годы. Повествование в документах / М.: РОССПЭН, 1998. – 352 с.; Нерар Ф.-К. Пять процентов правды. Разоблачение и доносительство в сталинском СССР (1928-1941). М.: РОССПЭН, 2011. – 398 с.; Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город / Шейла Фицпатрик. – М.: РОССПЭН, 2008. – 336 с.
2. Крупина В. Звернення громадян як інструмент впливу на владу (сер. 1950-п.п. 1960-х) // Український історичний збірник. – К.: 2012, – Вип. 15 – С.200-207; Смольницька М. Становище української мови в кінці 1950-х рр.: за листами громадян до органів влади // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей / Відп. ред. В.М. Даниленко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – Вип. 19. – С. 114-131; Хоменко Н. Листи до владних структур як джерело вивчення молодіжної повсякденності // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей / Відп. ред. В.М. Даниленко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – Вип. 19. – С. 131-138.
3. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 4.
4. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 171.
5. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 1162.
6. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 1315.
7. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 1453.
8. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 1468.
9. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 1809.
10. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 2007.
11. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 2109.
12. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 2267.
13. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 2366.
14. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 2485.
15. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 2586.
16. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 2644.
17. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 2810.

Zhuravlyov Ya. O. Soviet trade and domestic services: mapping of the branch problems in the citizens' appeals to the CC CP of Ukraine (1965-1985)

This article is an attempt to analyse the Soviet trade and domestic services in Ukraine during "stagnation" period by the citizens' letters and telegrams to the highest party organ of the UkSSR – the CC CP of Ukraine. Based on the unpublished archival documents, defines what percentages of appeals were about the trade and domestic services. The article gives an overview of issues that peoples identified as the most problematic. Also there analyzed the reaction of the authorities on these problems during the second half of the 1960s – the first half of the 1980s.

Key words: trade, domestic service, the UkSSR, the period of "stagnation", the CC CP of Ukraine, citizens' appeals.

Журавлев Я. А. Советская торговля и бытовое обслуживание: отображение проблем отрасли в письмах граждан в ЦК КП Украины (1965-1985 гг.)

В статье сделана попытка анализа советской торговли и бытового обслуживания населения в Украине периода "застоя" через призму писем и телеграмм граждан в высший партийный орган УССР – ЦК Компартии Украины. На основе неопубликованных ранее архивных документов определено, какой процент обращений граждан касался именно вопросов торговли и бытового обслуживания. Определено, какие основные недостатки этой сферы наиболее беспокоили людей, изучена реакция органов власти на проблемы отрасли во второй половине 1960-х – первой половине 1980-х годов.

Ключевые слова: торговля, бытовое обслуживание, УССР, период "застоя", ЦК КП Украины, обращения граждан.